

RZECZNIK PRAW OBYWATELSKICH

Adam Bodnar

Warszawa, 26/06/2020

II.5150.3.2020.MM

Trybunał Konstytucyjny

Warszawa

Sygn. akt SK 53/20

TRYBUNAŁ KONSTYTUCYJNY KAN C E L A R I A	
wpl. dnia	26. 06. 2020
Nr wg EZD	

W związku z otrzymanym w dniu 29 maja 2020 r. zawiadomieniem o wszczęciu postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym w sprawie skargi konstytucyjnej Pana K Ś , sygn. akt SK 53/20, działając na podstawie art. 63 ust. 2 ustawy z dnia 30 listopada 2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (Dz.U. z 2016 r., poz. 2072 z późn. zm.) oraz art. 16 ust. 2 pkt 3 ustawy z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 627) zgłaszam udział w przedmiotowym postępowaniu i wnoszę o stwierdzenie, że:

art. 85 § 2 w zw. z art. 85 § 3 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555, ze zm.), w zakresie w jakim nie przewiduje możliwości wniesienia zażalenia na zarządzenie prezesa sądu okręgowego, w którym stwierdza się, że interesy kilku oskarżonych, reprezentowanych przez tego samego obrońcę nie pozostają w sprzeczności, jest niezgodny z: art. 32 ust. 1 w zw. z art. 78 Konstytucji RP; art. 42 ust. 2 Konstytucji RP; art. 78 w zw. z art. 176 ust. 1 Konstytucji RP oraz art. 45 ust. 1 w zw. z art. 77 ust. 2 Konstytucji RP.

UZASADNIENIE

1. W dniu 29 maja 2019 do Biura Rzecznika Praw Obywatelskich wpłynęło zawiadomienie o wszczęciu postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym w sprawie skargi konstytucyjnej Pana K Ś (dalej: Skarżący), o sygn. akt SK 53/20.
2. Skarżący w skardze konstytucyjnej wniósł o stwierdzenie, że art. 85 § 2 w zw. z art. 85 § 3 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. - Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555, ze zm.) w zakresie, w jakim wskazane przepisy nie przewidują możliwości wniesienia zażalenia na zarządzenie prezesa sądu okręgowego, w którym stwierdza się, że interesy kilku oskarżonych, reprezentowanych przez tego samego obrońcę nie pozostają w sprzeczności, są niezgodne z: art. 32 ust. 1 w zw. z art. 78 Konstytucji RP, art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, art. 78 w zw. z art. 176 ust. 1 Konstytucji RP oraz art. 45 ust. 1 w zw. z art. 77 ust. 2 Konstytucji RP.
3. Skarżący podniósł, że wskazane pominięcie prawodawcze ustawodawcy w treści art. 85 § 2 k.p.k. w zw. art. 85 § 3 k.p.k., w przedmiocie braku regulacji umożliwiającej wniesienie zażalenia na decyzję procesową w przedmiocie niestwierdzenia sprzeczności interesów kilku podejrzanych bronionych przez tego samego obrońcę *de facto* powoduje zaistnienie braku kontroli instancyjnej Sądu wyższej instancji nad prawidłowością postanowienia sądu o stwierdzeniu braku sprzeczności w interesach podejrzanych. Skutkuje to podważeniem konstytucyjnej zasady równości wobec prawa, prawa do sądu, prawa obywatela do zaskarżania orzeczeń i decyzji oraz zasadę dwuinstancyjności postępowania sądowego, a także rażąco narusza prawo do obrony.
4. Jak wskazał skarżący, na postanowienie sądu w przedmiocie stwierdzenia sprzeczności interesów oskarżonych (podejrzanych) bronionych przez tego samego obrońcę przysługuje zażalenie, co jest słusznym rozwiązaniem zaproponowanym przez ustawodawcę, bowiem w przeciwnym wypadku, tj. gdyby ustawodawca nie przewidział możliwości wniesienia zażalenia na postawienie sądu w przedmiocie stwierdzenia sprzeczności interesów oskarżonych (podejrzanych), przepis art. 85 § 2 k.p.k. godziłby w konstytucyjną zasadę dwuinstancyjności postępowania oraz

stanowiłby naruszenie fundamentalnej zasady swobody wyboru obrońcy (a nawet swobody umów). Skarżący podniósł, że z lektury treści art. 85 § 2 k.p.k. w zw. z art. 85 § 3 k.p.k. wynika, że w przypadku, gdy sąd orzeknie, że interesy oskarżonych pozostają w sprzeczności, Stronie przysługuje środek zaskarżenia w postaci zażalenia. W przypadku, gdy sąd orzeknie, że interesy oskarżonych nie pozostają w sprzeczności, Stronie nie przysługuje środek zaskarżenia, co prowadzi do sytuacji, w której *de facto* Strona nie może zaskarżyć takiego postanowienia, pomimo iż może być dla niej niekorzystne lub nieprawidłowe. Oznacza to tym samym, że możliwość wniesienia środka zaskarżenia uzależniona jest jedynie od kierunku postanowienia, czego nie można racjonalnie wytłumaczyć inaczej, aniżeli stwierdzeniem, że w regulacji z art. 85 k.p.k. występuje tzw. pominięcie prawodawcze ustawodawcy (uregulowanie niepełne).

5. W pierwszej kolejności wskazać należy, iż literalne brzmienie art. 85 § 2 k.p.k. pozwala na stwierdzenie, że zażalenie przysługuje na postanowienie sądu o stwierdzeniu sprzeczności interesów. Zgodnie bowiem z art. 85 § 2 k.p.k., stwierdzając sprzeczność sąd wydaje postanowienie, zakreślając oskarżonym termin do ustanowienia innych obrońców. W wypadku obrony z urzędu sąd wyznacza innego obrońcę. Na postanowienie przysługuje zażalenie. W myśl zaś art. 85 § 3 k.p.k., w postępowaniu przygotowawczym uprawnienia sądu określone w § 2 przysługują prezesowi sądu właściwego do rozpoznania sprawy. Przepis ten nic nie mówi na temat zażalenia na postanowienie sądu o niestwierdzeniu sprzeczności interesów. Zakładać w związku z tym należy, że takie zażalenie nie przysługuje. Zgodnie ze wskazanymi przepisami, w przypadku stwierdzenia sprzeczności interesów pomiędzy oskarżonymi, którzy reprezentowani byli przez tego samego obrońcę, sąd jest zobowiązany wydać postanowienie, wyznaczając wszystkim oskarżonym reprezentowanym przez danego adwokata realny termin do ustanowienia innych obrońców, natomiast w przypadku kolizji interesów dotyczących obrońcy z urzędu sąd od razu po jej stwierdzeniu wyznacza innych obrońców. Ujawnienie kolizji interesów oskarżonych skutkuje tym, że obrońca, który dotychczas bronił co najmniej dwóch oskarżonych, nie może być dalej obrońcą już żadnego z nich¹. Pozostanie

¹ Zob. postanowienie SA w Katowicach z 9.09.2009 r., II AKz 595/09, KZS 2010/1, poz. 53.

dotychczasowego obrońcy przy jednym ze współpodejrzanych (współoskarżonych) mogłoby budzić obawy, że w dalszym toku sprawy obrońca będzie mógł wykorzystać w celu obrony informacje uzyskane od podejrzanego (oskarżonego), od którego odstąpił².

6. O sprzeczności interesów oskarżonych może mówić, gdy obrona jednego z oskarżonych w sposób nieuchronny naraża dobro drugiego z nich tzn., gdy wyjaśnienia jednego z oskarżonych czy też dowody przez niego powołane oraz ich ocena godzą w interes drugiego oskarżonego, w rezultacie czego rodzi się kolizja interesów, prowadząca w takiej sytuacji do unicestwienia roli obrońcy w procesie karnym. Prowadzi to do naruszenia uprawnień oskarżonego przewidzianych w art. 6 k.p.k. Dlatego w każdej sytuacji, gdy wyjaśnienia jednego z oskarżonych lub dowody przezeń powoływane i ich ocena godzą w interes drugiego oskarżonego, pojawia się kolizja interesów, która nie pozwala, aby jeden obrońca bronił obu oskarżonych³.
7. Istotne są również konsekwencje obrony oskarżonych pomimo istnienia konfliktu interesów. Taka okoliczność stanowi naruszenie prawa do obrony⁴. W orzecznictwie wskazuje się, że uchybienie w postaci nieposiadania przez oskarżonego obrońcy, gdy obrona jest obowiązkowa, zachodzi także wówczas, gdy jeden obrońca niezbędny broni kilku oskarżonych, mimo że ich interesy są sprzeczne⁵.
8. Dyspozycja art. 85 § 2 k.p.k. różni się od rozwiązania, jakie było przewidziane w art. 76 Kodeksu postępowania karnego z 1969 r.⁶ Zgodnie z tym przepisem, obrońca może bronić kilku oskarżonych, jeżeli ich interesy nie pozostają w sprzeczności (aktualnie brzmi tak art. 85 § 1 k.p.k.). Również art. 92 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego⁷ został zaprojektowany w sposób odmienny. Przewidywał, że jednego obrońcę dla kilku współoskarżonych można wyznaczyć tylko wtedy, gdy obrona jednego z nich nie jest

² Postanowienie SN z 2.06.2016 r., WZ 7/16, LEX nr 2053666.

³ Wyroki SN: z 26.10.1971 r., V KRN 375/71, OSNKW 1972/2, poz. 36; z 3.06.2002 r., II KKN 229/00, LEX nr 54396; wyrok SA w Warszawie z 18.09.2012 r., II AKa 191/12, LEX nr 1238264; zob. także M. Lipczyńska, Glosa do wyroku SN z 26.10.1971 r., V KRN 375/71, OSPiKA 1972/9, s. 384.

⁴ Zob. wyrok SN z 17.12.1982 r., IV KR 278/82, OSNPG 1983/5, poz. 57.

⁵ Wyrok SN z 22.04.2010 r., II KK 268/09, OSNwSK 2010, poz. 881; postanowienie SN z 7.12.2004 r., IV KK 276/04, OSNwSK 2004, poz. 2276.

⁶ Dz. U. z 1969 r., Nr 13, poz. 96.

⁷

w sprzeczności z obroną drugiego. Zażalenie nie było więc w ogóle przewidziane tymi przepisami.

9. Zażalenie stało się dopuszczalne dopiero na mocy kodeksu postępowania karnego z 1997 r. (art. 85 § 2 k.p.k.). Jednakże jako kryterium jego dopuszczalności przyjęto rozróżnienie na stwierdzenie sprzeczności interesów oskarżonych i brakiem takiego stwierdzenia. Zgodzić się należy ze skarżącym, że różnicowanie sytuacji osób, którym sąd stwierdził istnienie konfliktu interesów i go nie stwierdził, nie jest racjonalnie uzasadnione, zaś interes, któremu ma służyć różnicowanie sytuacji prawnej tych podmiotów nie występuje. Podkreślić należy fakt, że podmioty znajdują się w tej samej sytuacji prawnej, a los dopuszczalności zażalenia zależy od rodzaju rozstrzygnięcia zapadłego w zakresie (nie)sprzeczności interesów podejrzanych (oskarżonych) bronionych przez tego samego obrońcę. Każde z rozstrzygnięć ma niewątpliwie wpływ na prawo do obrony. Z tych powodów nie sposób uznać, by takie kryterium różnicujące mogło stanowić zgodną z Konstytucją podstawę zróżnicowania. Dlatego jest niezgodny z art. 32 ust. 1 w zw. z art. 78 Konstytucji RP.
10. Prawo do posiadania obrońcy i korzystania z jego pomocy jest bez wątpienia jednym z najistotniejszych przejawów prawa do obrony. O znaczeniu tego prawa świadczy najdobitniej fakt, że jako jedyny element prawa do obrony zawarty został wprost w treści ustawowej definicji zasady prawa do obrony. Z gwarancji tych wynika jednoznacznie, iż prawo do posiadania i korzystania z pomocy obrońcy nie może być oskarżonemu ograniczone. Istota prawa do posiadania obrońcy i korzystania z jego pomocy sprowadza się do zapewnienia jednostce kompetentnej i niezbędnej pomocy w skutecznym realizowaniu przysługujących jej praw tam, gdzie wiedza i umiejętności samego oskarżonego nie są wystarczające. Konieczność korzystania z pomocy innych osób wynika choćby z tego, że oskarżonemu najczęściej brak wystarczającej wiedzy prawniczej, a jednocześnie także doświadczenia w działaniu procesowym i korzystaniu z procesowych uprawnień. Prawo do posiadania i korzystania z pomocy obrońcy mieści w sobie zarówno prawo do powołania obrońcy, jak i prawo do korzystania z jego pomocy, a więc działania obrońcy na rzecz oskarżonego⁸.

⁸ zZb. wyr. TK z: 7.10.2008 r., P 30/07, OTK-A 2008, Nr 8, poz. 135; 11.12.2008 r., K 33/07, Dz.U. Nr 225, poz. 1502

11. Zgodzić się należy z S. Zabłockim, który stwierdził, że „omawiany zakaz [obrony w razie konfliktu interesów] nie został ustanowiony ani dla wygody sądu, ani dla dobra adwokata, ale w interesie oskarżonego, a przede wszystkim w interesie wymiaru sprawiedliwości, aby prawo do obrony było realną gwarancją procesową, a nie pustą deklaracją. Zresztą w wielu wypadkach doświadczony adwokat jest w stanie nie tylko bezbłędnie wychwycić już istniejącą kolizję interesów, ale i przewidzieć niebezpieczeństwo powstania sprzeczności interesów na dalszych etapach postępowania, a zatem nie obejmować współobrony paru oskarżonych w sytuacjach ryzykownych”⁹. Nadto, jeżeli interesy oskarżonych pozostają w sprzeczności, art. 85 § 1 k.p.k. zakazuje wykonywania wszelkich czynności związanych z obroną, a więc zakazuje obrony w ogóle, co oznacza, że nie ogranicza wykluczenia możliwości obrony tylko do określonych sytuacji procesowych, np. udziału w rozprawie czy posiedzeniu¹⁰.

12. Prawo do zaskarżania decyzji i czynności organów procesowych to uprawnienie, które w szczególny sposób wzmacnia korzystanie z pozostałych uprawnień procesowych, wynikających z prawa do obrony. Dzięki kontroli instancyjnej istnieje możliwość wyeliminowania błędnych decyzji i ustaleń naruszających prawa oskarżonego. Podejrzanie naruszenia któregośkolwiek z nich jest bowiem wystarczającą podstawą do żądania procesowej kontroli prawidłowości, legalności i zasadności decyzji. Istota tego prawa wyraża się w możliwości zaskarżania decyzji procesowych dotyczących oskarżonego, a także niektórych innych czynności organów procesowych. Służy zwalczaniu uciążliwych środków procesowych. Jest to uprawnienie o wyraźnie kontrolnym charakterze¹¹. Gwarancji realizacji prawa do zaskarżania poszukiwać należy bezpośrednio w przepisach Konstytucji RP. Zgodnie z art. 78 Konstytucji RP każda ze stron ma prawo do zaskarżania orzeczeń i decyzji wydanych w I instancji. Znaczenie ma też ustrojowy przepis art. 176 ust. 1 Konstytucji RP, statuujący co najmniej dwuinstancyjne postępowanie sądowe. Co prawda poza zakresem gwarancji wynikających z zasady wyrażonej w art. 176 ust. 1

⁹ S. Zabłocki, Zakaz obrony kilku oskarżonych przez jednego obrońcę w sytuacji kolizyjnej: (część 1), *Palestra* 1993 nr 11(431), s. 19.

¹⁰ M. Siwek, Głosa do wyroku SA w Katowicach z 3.11.2005 r., II AKa 395/05, LEX/el. 2011.

¹¹ Wyrok TK z 29.6.2010 r., P 28/09, OTKA 2010, Nr 5, poz. 52.

Konstytucji RP pozostają ustawowe środki zaskarżenia wykraczające poza dwuinstancyjny model postępowania sądowego¹², to ustawodawca decydując się na tworzenie tego rodzaju procedur, powinien tworząc je przestrzegać obowiązujących norm, zasad i wartości konstytucyjnych, uwzględniając fakt, że ograniczenia dopuszczalności korzystania z tego rodzaju środków muszą się mieścić w ramach konstytucyjnego prawa do sądu¹³.

13. Zgodnie z art. 78 Konstytucji każda ze stron ma samoistne prawo podmiotowe do zakwestionowania rozstrzygnięć podjętych wobec niej w postępowaniu sądowym bądź administracyjnym w pierwszej instancji. Prawo jest również środkiem reakcji w razie naruszenia praw jednostki przez organ lub sąd rozpatrujący jej sprawę w pierwszej instancji¹⁴. Warto podkreślić, że ustawodawca nie ma pełnej, niczym nieskrępowanej swobody w ustalaniu katalogu wyjątków od zasady dwuinstancyjności. Nie mogą one bowiem naruszać innych norm konstytucyjnych ani samej zasady ogólnej zaskarżalności, która na gruncie zwykłego ustawodawstwa stałaby się *de facto* wyjątkiem od wprowadzanej w różnych regulacjach procesowych reguły postępowania jednoinstancyjnego. Takie odstępstwo może być uzasadnione szczególnymi okolicznościami, które usprawiedliwiłyby pozbawienie strony postępowania środka odwoławczego¹⁵. W niniejszej sprawie, zgodzić się należy ze skarżącym, że takie ukształtowanie przepisu art. 85 k.p.k. doprowadziło do nieuzasadnionego i niezgodnego z art. 78 Konstytucji pozbawieniem strony prawa do środka odwoławczego.

14. Jak wynika z utrwalonej linii orzeczniczej Trybunału Konstytucyjnego, gwarancja instancyjności jako proceduralnej zasady postępowania sądowego i administracyjnego wyrażona w art. 78 zdanie pierwsze Konstytucji wzmacnia konstytucyjne prawo do sądu i stanowi, iż każda ze stron ma prawo do zaskarżania orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji. „O ile przedmiotem roszczenia na podstawie art. 45 ust. 1 jest «rozpatrzenie sprawy», o tyle zasada instancyjności z art. 78 Konstytucji dotyczy procesu decyzyjnego, a więc pierwszego rozstrzygnięcia w tej sprawie. Z

¹² Wyrok TK z 9.6.2003 r., SK 12/03, OTK-A 2003, Nr 6, poz. 51.

¹³ Wyrok SN z 23.7.2014 r., V CZ 48/14, LEX nr 1504598.

¹⁴ M. Floreczak-Wątor, komentarz do art. 78 Konstytucji, w: P. Tuleja (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, Lex/el. 2019, uwaga 1.

¹⁵ TK – P 13/01

istoty rzeczy odnosi się więc do pewnego etapu rozpatrywania sprawy. Podniesiona do konstytucyjnej rangi kontrola ma zapobiegać pomyłkom i arbitralności w pierwszej instancji”¹⁶. Jak wskazał bowiem Trybunał Konstytucyjny, konstytucyjne prawo zaskarżania orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji stanowi „bardzo istotny czynnik urzeczywistniania sprawiedliwości proceduralnej. Chodzi tu o zagwarantowanie stronie prawa do zaskarżenia orzeczeń i decyzji do organu wyższej instancji w celu sprawdzenia (skontrolowania) prawidłowości orzeczenia”¹⁷.

15. Prawo do sądu jako organu sprawującego wymiar sprawiedliwości obejmuje w szczególności prawo do rzetelnej procedury sądowej, w tym zaś prawo do zaskarżenia pierwszoinstancyjnego orzeczenia sądowego¹⁸. Nadto, prawo do sądu jako organu kontrolującego akty innych organów władzy publicznej godzących w konstytucyjne prawa i wolności jednostki w sposób niewątpliwy zawiera prawo do zaskarżenia, bo właśnie zaskarżenie decyzji do sądu umożliwia jej kontrolę¹⁹. W tym wypadku prawo do zaskarżenia również zatem może być postrzegane jako element prawa do sądu. W konsekwencji, należy zgodzić się ze Skarżącym co do niezgodności przepisów art. 85 § 2 w zw. z art. 85 § 3 k.p.k. z art. 45 Konstytucji RP, w zakresie w jakim nie przewidują możliwości złożenia zażalenia na stwierdzenia braku sprzeczności interesów.

16. Zgodnie z ustanowioną w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP konstytucyjną zasadą prawa do obrony (*ius defensionis*), każdy, przeciw komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania. Konstytucyjne prawo do obrony ma niewątpliwie wymiar materialny i formalny²⁰. Obrona materialna to możliwość bronięcia przez oskarżonego jego interesów osobiście, zaś obrona formalna to prawo do korzystania z pomocy obrońcy z wyboru lub z urzędu²¹. Wyraża się to w szczególności poprzez korzystanie na zasadach określonych w

¹⁶ Postanowienie TK z 11.06.2008 r., sygn. akt SK 48/07, OTK-A 2008, nr 5, poz. 93.

¹⁷ Wyrok TK z 4.3.2008 r., SK 3/07, OTK-A 2008, nr 2, poz. 25; por. wyroki TK: z 16.11.1999 r., SK 11/99, OTK 1999, nr 7/158, z 18.5.2004 r., SK 38/03,

¹⁸ Postanowienie SN z 23.7.2014 r., V CZ 48/14, LEX nr 1504598; wyrok TK z 10.7.2000 r., SK 12/99, OTK 2000, Nr 5, poz. 143.

¹⁹ Wyrok TK z 1.12.2008 r., P 54/07, OTK-A 2008, Nr 10, poz. 171.

²⁰ Wyroki TK z: 7.10.2008 r., P 30/07, OTK-A 2008, Nr 8, poz. 135; 19.2.2008 r., P 48/06, OTK-A 2008, Nr 1, poz. 4.

²¹ Wyrok TK z 17.2.2004 r., SK 39/02, OTK-A 2004, Nr 2, poz. 7; R.A. Stefański, Obrona obligatoryjna w polskim procesie karnym, Warszawa 2012, s. 22.

ustawie z obrońcy z urzędu²². Jak słusznie zauważył P. Sarnecki, w ujęciu konstytucyjnym prawo to oznacza „możność podejmowania wszelkich działań niesprzecznych z prawem, które w przekonaniu osoby poddanej temu postępowaniu mogą potwierdzić jego wersje zdarzeń (...) oraz jego niewinności lub występowanie określonego rodzaju winy”²³. Konstytucyjne prawo do obrony należy rozumieć szeroko, jest ono bowiem nie tylko fundamentalną zasadą procesu karnego, ale też elementarnym standardem demokratycznego państwa prawnego²⁴. Jak słusznie zauważono w doktrynie, korzystanie z prawa do obrony nie może polegać na działaniach, które prowadzą do ochrony własnych interesów kosztem realizacji prawa do obrony innych współoskarżonych²⁵.

17. Zgodzić się należy ze skarżącym, że pozbawienie skarżącego możliwości kontroli sądowej rozstrzygnięcia w zakresie braku sprzeczności interesów może skutkować pozbawieniem go prawa do obrony. W sytuacji bowiem, gdy doszło do konfliktu interesów podejrzanych, bronionych przez tego samego obrońcę, ich obrona jest jedynie pozorna. W konsekwencji art. 85 § 2 k.p.k. w zw. z art. 85 § 3 k.p.k. jest niezgodny z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP.

Adam Borkus

²² P. Wiliński (red.), System, Prawa Karnego Procesowego. Tom III. Zasady procesu karnego, cz. 2, Warszawa 2014, s. 777.

²³ P. Sarnecki, Komentarz do art. 42 Konstytucji, w: L. Garlicki (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, t. 3, Warszawa 2016, s. 2.

²⁴ Wyrok TK z 3.11.2004 r., K 18/03, OTK-A 2004, Nr 10, poz. 103.

²⁵ P. Karlik, T. Sroka, P. Wiliński, Komentarz do art. 42 Konstytucji, w: Konstytucja RP red. M. Safjan, L. Bosek, Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, Warszawa 2016, wyd. 1, Lex/el. 2016.